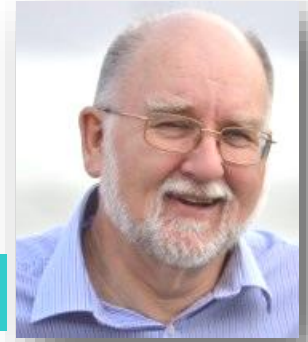

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Anna Waring, lolo Morganwg, a Chrynwyr Castell-nedd a Chernyw (Rhan 3)

Sais o Alton yn Hampshire oedd Elijah Waring (1787–1857), a phrin iawn oedd ei Gymraeg er iddo dreulio llawer o'i oes o tua 1811 ymlaen ym Morgannwg. Ym mis Medi 1837, mewn cinio a drefnwyd gan un o gyflogwyr mwyaf y byd ar y pryd – sef Josiah John Guest, perchennog Gwaith Haearn Dowlais – mentrodd Elijah ar ychydig eiriau Cymraeg wrth gynnig llwncdestun i Ivor Bertie, mab bach Josiah John a'i wraig, Charlotte. 'I beg permission', meddai, 'to try my hand at giving it in the Welsh language, "lechyd da i'r lfor Bach Morganwg.'"

Gellid tybio o'r dystiolaeth sydd ar gael mai dyna bron hyd a lled meistrolaeth Elijah Waring o'r Gymraeg. Ond mae'r cyfeiriad at 'lfor Bach', Arglwydd Senghennydd, a ymosododd yn llwyddiannus ar Gastell Caerdydd yn 1158, yn arwydd o'i ddirodebe mawr yn hanes a hynafiaethau Cymru. Cymaint, yn wir, oedd diddordeb Elijah yng Nghymru, ei hanes a'i diwylliant, fel y gallai Eben Fardd ddweud mewn cyfres o englynion coffa iddo yn *Y Brython* yn 1860, 'Carodd, anwylodd hen Walia.'

Rhwng Ionawr ac Awst 1813, cyhoeddodd Elijah Waring gylchgrawn misol byrhoedlog yn Abertawe o'r enw *The Cambrian Visitor*, ac mae'r cylchgrawn hwnnw'n dyst iddo ddechrau ymddiddori o ddirif yng Nghymru, ei thirwedd a'i hanes, yn fuan wedi iddo symud i Forgannwg. Erthygl ar hanes cynnar Cymru yw'r un sy'n agor pob rhifyn ond yr un olaf, ac mae pob rhifyn hefyd yn cynnwys erthygl, 'The Welch Naturalist', am fyd natur a daeareg yng Nghymru, gan ddechrau trwy roi sylw i Forgannwg, 'certainly the most interesting county in Wales'.

Erbyn haf 1813, roedd Elijah Waring wedi dod i adnabod lolo Morganwg (Edward Williams, 1747–1826), oherwydd ceir sawl cyfeiriad at lolo yn rhifyn Awst 1813 o'r *Cambrian Visitor*. Er enghraifft, mewn erthygl ar enwau'r misoedd, dywed 'E. W. S.' (= 'Elijah Waring, Swansea') fod 'the well-known and intelligent Welsh Bard', lolo Morganwg, wedi galw heibio iddo'n ddiweddar ac wedi adrodd wrtho enwau hynafiaid y Cymry – yr hen Frytaniaid – ar y misoedd, sef yr un enwau ag yr oedd y Cymry yn parhau i'w defnyddio, meddai lolo, ac eithrio Ionawr, Mawrth ac Awst, a elwid gan yr hen Frytaniaid yn 'GWYNHYFER, the white, wild, month', 'EILIR, the return of verdure, or spring', a 'GWENGALEIFION, or GWYNGALEIFION, the white-stalk

month, probably from corn stalks becoming whitish, in this month'. Hefyd, mewn atodiad yn rhifyn Awst 1813, ceir erthygl sylweddol am hen hanes a hynafiaethau Llanilltud Fawr gan Elijah Waring, a honno'n seiliedig ar lawysgrif a fenthyciwyd iddo gan lolo Morganwg. A diau fod cariad Elijah at Gymru, ac at Forgannwg yn benodol, yn tarddu'n rhannol o'i gyfeillgarwch â lolo.

Mae enw Elijah Waring yn gyfarwydd i unrhyw un sy'n ymddiddori yn hanes lolo Morganwg am iddo gyhoeddi yn 1850 y gyfrol *Recollections and Anecdotes of Edward Williams, the Bard of Glamorgan, or lolo Morganwg*. Roedd Elijah yn byw yn Clifton ger Bryste ar y pryd, ond nid rhyfedd ei weld yn dychwelyd i ardal Castell-nedd i fyw erbyn 1855 o gofio'r tinc o falchder a glywir yn y ffordd y cyflwynodd ei gyfrol ar lolo i'w blant – a'r emynyddes, Anna Waring, yn eu plith: 'all natives of Glamorgan', meddai amdanynt.

Byddai lolo Morganwg yn galw heibio i gartref Elijah Waring yn bur aml, yn Abertawe i ddechrau ac yna yng Nghastell-nedd o 1814 ymlaen. Yn dilyn marwolaeth lolo yn 79 oed ym mis Rhagfyr 1826, cyhoeddodd Elijah gyfres o ddeg llythyr ym mhapur newydd *The Cambrian* yn nhri mis cyntaf 1827 yn hel atgofion amdano. Pwyswyd ar Elijah i droi'r llythrau hynny'n gyfrol gan nifer o bobl, gan gynnwys y bardd Saesneg, Robert Southey (1774–1843), a oedd yn gryn edmygydd o lolo (ac a oedd, gyda llaw, wedi ystyried ar un adeg sefydlu 'Pantisocracy' – cymuned iwtopaidd, radical a rhamantaidd – ym mhlasty bach Maes-gwyn ar stad Aberpergwm yng Nghwm Nedd). Roedd Elijah yn amharod i wneud hynny ar y pryd am fod Taliesin, fab lolo, yn bwriadu llunio cofiant i'w dad. Ond wedi i Taliesin farw yn 1847 heb gyflawni ei fwriad, aeth Elijah ati i lunio ei gyfrol am lolo a'i chyhoeddi yn 1850.

Fel y soniwyd yn ein herthygl yn y rhifyn diwethaf o'r *Dinesydd*, gosodwyd yn wyneb-darlun ar ddechrau cyfrol 1850 yr engrafiad enwog o lolo yn eistedd yn ei gadair, yn dweud ei ddweud ac yn dal yn ei law chwith ddarn o bapur ac arno Nod Cyfrin creadigaeth fawr ei ddychymyg, Gorsedd Beirdd Ynys Prydain. Yna, yn union cyn dechrau'r bennod gyntaf, ceir llun adnabyddus arall o lolo, nid yn eistedd y tro hwn ond yn sefyll yn barod i fynd ar daith, a chanddo lyfr yn ei law chwith a ffon hir yn ei law dde.

Mae'r ddau bortread hynny'n seiliedig ar frasluniau

o lolo a dynnodd Elijah Waring o'i gof; a thynnu ar ei gof y mae Elijah wrth iddo roi disgrifiad manwl o lolo'r cerddwr yn ei henaint ym mharagraff agoriadol pennod gyntaf ei gofiant iddo. Mae'n werth dyfynnu rhan o'r paragraff hwnnw, er mwyn rhoi blas ar 'y darlun mewn geiriau' sydd ynddo:

About thirty years ago, there was often seen, on the highways and bye-ways of Glamorgan-shire an elderly pedestrian, of rather low stature, wearing his long grey hair flowing over his high coat-collar [...]. His countenance was marked by a combination of quiet intelligence, and quick sensitiveness; the features angular, the lines deep, and the grey eye benevolent but highly excitable. He was clad in rustic garb; the coat blue, with goodly brass buttons [...]. He wore buckles in his shoes, and a pair of remarkably stout well-set legs, were vouchers for the great peripatetic powers he was well known to possess. A pair of canvas wallets were slung over his shoulders [...]. These contained a change of linen, and a few books and papers [...]. He generally read as he walked, 'with spectacles on nose,' and a pencil in his hand [...]

Mae cofiant Elijah Waring i lolo Morganwg yn gyfrol werthfawr mewn sawl ffordd, nid lleiaf am ei bod yn rhoi inni bortread o lolo yn ei hen ddyddiau trwy lygaid cyfaill agos ac edmygydd, ac am ei bod yn dangos (meddai'r Athro Griffith John Williams yn ei gofiant yntau i lolo yn 1956) 'y modd y byddai [lolo'n] peri i bawb bron, gwrêng a bonedd, edrych arno fel gŵr o athrylith, gŵr tlawd, gonest, gelyn pob ffug, a ymladdai yn erbyn pob rhyw ormes mewn byd ac eglwys'.

Pan fydd Elijah yn tynnu ar ei atgofion ef ei hun am '*the Bard*' (fel y mae'n cyfeirio'n fynych at lolo), mae'r cofiant yn ffynhonnell bwysig am lolo, ei arferion a'i

ddiddordebau. Dysgw'n, er enghraifft, oddi wrth Elijah fod lolo yn yfed galwyni o de ac mai bara meny'n oedd ei brif gynhafiaeth o ran bwyd. Torth o fara a roddai lolo yn ymborth i'w geffyl pan fyddai'n dilyn ei feistr, mor bell â Chaerdydd weithiau; ond cerdded yn ymyl ei geffyl a wnâi lolo, am ei fod yn gwrthod marchogaeth ond yn mynnu cerdded i bob man. Cysgu mewn cadair freichiau a wnâi lolo, yn hytrach nag mewn gwely, meddai Elijah; ac am ei ddoniau cerddorol, dywed fod gan lolo '*a nice ear for music, though not a tuneful voice*'. Fel sgwrsiwr, wedyn, tystia fod lolo yn '*not easily exhausted, and often extremely entertaining*', a'i fod yn hynod wybodus am bynciau dirif. Ac un o'r troeon olaf i lolo ymweld ag Elijah yng Nghastell-nedd oedd pan oedd ar ei ffordd i gyfarfod ag Esgob Burgess ym Mhlas Abergwili. Roedd wedi prynu dillad crand ar gyfer yr achlysur, a'i got yn '*fit for an admiral, with gilt buttons*', meddai Elijah.

Ond mater arall yw hi yn achos yr hanesion yn y gyfrol yr oedd lolo wedi eu hadrodd wrth Elijah. Fel y nodais wrth drafod un o gerddi lolo mewn erthygl yn rhifyn Ebrill 2021 o'r *Dinesydd* (erthygl sydd i'w chael yn electronig ar <http://dinesydd.cymru/teithiau/>), er bod hedyn o wirionedd yn achos llawer o'r pethau yr honnai lolo amdano ef ei hun ac am hanes a diwylliant Cymru, rhaid cymryd popeth a ddywed â phinsied go fawr o halen, am fod lolo yn gyson yn rhoi rhaff fawr i'w ddychymyg. Ac oherwydd hynny, er y gall G. J. Williams ddweud na chafodd yr un llenor Cymraeg yn y 19eg ganrif gofiant 'mwy difyr a darllenadwy' na chofiant Elijah i lolo, gall ddweud hefyd amdano, mai dyma 'un o'r cofiannau mwyaf camarweiniol a gyhoeddwyd erioed'!

Ond nid ei gofiant i lolo oedd unig gyfraniad Elijah Waring i lenyddiaeth Cymru...

(*I'w barhau*)